

Yıl 8 / Sayı 52 / 2004 Sonbahar

Yüz Yıllık Hesaplaşma: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Merkeziyet – Adem-i Merkeziyet Tartışmaları

Bilgin Çelik*

Osmanlı Devleti'nin özellikle son döneminde, aydınların ve devlet ricalinin kendilerine en çok sorduğu soru “Devlet nasıl kurtulur?” idi. Kendilerine göre bazı çözümler de üretmeye çalışmışlardı. Öncelikli olarak, Osmanlı içinde Müslüman – gayrimüslim ayrımının ortadan kaldırılması gerekmekteydi. Bu, büyük Avrupa devletlerinin Osmanlı'dan istedikleri bir düzenleme idi. Modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'nin vatandaşları arasında eşitliği sağlaması beklenmekteydi. Osmanlı topraklarında yaşayan tüm insanları eşit vatandaş haline getirebilme hayali ile bir dizi reformlar yapılmış, “Osmanlıcılık” fikri yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ancak yapılan düzenlemeler, Osmanlı'daki ayrılıkçı hareketleri hızlandırmıştı. Özellikle Balkanlar'da ve Anadolu'da yaşayan Hıristiyanlar (Rum ve Ermeniler) Batı'dan aldıkları ekonomik ve siyasi destekler ile kendi ulus-devletlerini kurma konusunda çalışmalarını yoğunlaştırmışlardı. Kurdukları komiteler aracılığı ile Osmanlı topraklarında silahlı eylemler yaparak, anarşi ve terör yaratarak Avrupa kamuoyunun ilgisini çekmek ve böylelikle Osmanlı üzerindeki siyasi baskıları artırmak temel strateji olarak belirlenmişti. Balkanlar'da Makedonya, Doğu Anadolu'da ise Ermeni Sorunu Osmanlı'nın son 50 yılının en önemli sorunları olarak dikkati çekmekteydi. Her iki sorun konusunda da ciddi dış baskılar söz konusuydu. Osmanlı aydınları, mevcut sorunları aşabilmenin en önemli yolunun anayasal rejimin kurulması olduğu sonucuna varmışlardı. I. Jön Türk hareketi, bu hedefi gerçekleştirmeyi amaçlamıştı. Fakat anayasal rejim konusundaki ilk deneme çok kısa ömürlü olmuştur.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru aydınlar anayasayı yeniden yürürlüğe koymak amacıyla örgütlenmeye başlamışlardır. II. Jön Türk hareketi, siyasi baskının yoğunluğu nedeni ile yurtdışında örgütlenmek zorunda kalmıştı. Bu Jön Türk hareketi, etnik açıdan karmaşık bir yapıya sahipti¹. Meşrutî rejimin yeniden kurulması konusunda görüş birliği olmasına rağmen, öngördükleri kurtuluş yöntemi konusunda farklı görüşlere sahiptiler. Özellikle 1902 yılındaki Paris Kongresi'nde bu görüş ayrılığı ortaya çıkmış ve Jön Türkler ikiye ayrılmışlardır: Merkeziyetçiler ve adem-i merkeziyetçiler.

İngiliz modelini esas alan adem-i merkeziyetçi kanadın lideri Prens Sabahattin, Fransız modelini esas alan merkeziyetçi kanadın lideri ise Ahmet Rıza Bey idi. Ermeni, Arnavut ve Arap aydınları genellikle “adem-i merkeziyetçi” grubun içinde yer almayı tercih etmişlerdir. İktidara geldikleri takdirde kendi yaşadıkları bölgelerde özerk bir yönetimin kurulmasını böylece sağlamayı planlamaktaydılar. Özerklik, bağımsızlık yolundaki ilk hedefti. Buna karşın, 1902 kongresinde, adem-i merkeziyetçiler beklediklerini bulamamış, tezleri pek rağbet görmemiştir. İttihat ve Terakki (Birlik ve İlerleme) Cemiyeti içinde etkin görevlere genellikle merkeziyetçilerin hâkim olduğu görülmüştür.

* Y. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir.

AYDINLANMA 1923

1908 yılı temmuzunda meşrutiyet yeniden ilan edildikten sonra cemiyetin iki kanadı arasında rekabet yeniden alevlenmiştir. Prens Sabahattin, kurdurduğu Ahrar (Özgürlük) Fırkası ile seçimlerde İttihat ve Terakki ile bir iktidar mücadelesine girmiştir. Ancak seçimlerden İttihatçılar büyük bir zaferle ayrılmışlardır. İlk raundu merkezîyetçiler kazanmışlardır.

Adem-i merkezîyetçiler, iktidarı ele geçirmek için meşrutiyet karşıtı (şeriat yanlısı) güç odakları ile işbirliği yaparak, 1909 yılında bir darbe girişiminde bulunmuşlardır. Tarihe 31 Mart İsyanı olarak geçen bu darbe girişimi, sonuçları açısından Ahrarcılar için tam bir hezimetti. Hareket Ordusu'nun kısa sürede düzeni yeniden sağlamasından sonra Ahrar Fırkası faaliyetlerine son vererek tarihe karışmıştır. Başta Prens Sabahattin olmak üzere birçok adem-i merkezîyet taraftarı tutuklanmıştır. Prens Sabahattin ve Berat (Arnavutluk) milletvekili İsmail Kemal Bey gibi İngilizlere yakınlığı ile tanınan önemli kişiler, bu olaydan zarar görmeden kendilerini kurtarmayı ancak İngiliz diplomasisinin katkıları ile başarabilmişlerdir².

Peki İngilizler adem-i merkezîyetçilere neden destek vermişti? Çünkü İngiltere, Osmanlı'nın adem-i merkezîyetçi bir politikayı benimsemesini kendi çıkarlarına daha uygun bulmaktaydı. Osmanlı'nın federasyon benzeri bir örgütlenmeye gitmesi, İngiltere'nin Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'daki çıkarlarının savunulmasını kolaylaştırıcaktı. Balkanlarda Arnavutlar, Doğu Anadolu'da ve Doğu Karadeniz'de Ermeni ve Rumlar, Ortadoğu'da da Arapların ve Kürtlerin, İngilizlerin ileri karakolları yapılması planlanmaktaydı. Ancak Almanya'nın desteklediği İttihatçılar, bu darbeyi Rumeli'deki etkinlikleri aracılığı ile başarısızlığa uğratmışlardı. Sonuç aslında İngilizler açısından bir hezimetti³. İkinci raunt da, "İttihatçı-Alman" ittifakının zaferi ile sonuçlanmıştı.

İttihatçılar Abdülhamit'i tahttan indirip daha kolay kontrol edebilecekleri Mehmet Reşat'ı tahta çıkardıktan sonra, merkezi otoriteyi güçlendirmek için bir takım uygulamalara başlamışlardır. Bu merkezîyetçi politikalar özellikle (silah taşıma, askerlik ve vergi muafiyeti gibi) bir takım ayrıcalıklara sahip olan Arnavutlarda ciddi rahatsızlıklara yol açmıştır. Rumeli'de 1909 yılından 1912 yılına kadar 4 yıl arka arkaya Arnavut isyanları çıkmıştır. Muhalefet Arnavutları, İttihatçı iktidara karşı silahlı bir güç olarak kullanma, bu güç aracılığı ile kurduğu baskı sonucunda yıldırma ve iktidardan uzaklaştırma stratejisi izlemiştir. Birçok Arnavut milletvekili ve aydınının muhalefet saflarında yer alıyor olması, Arnavutların yönlendirilmesini kolaylaştırmıştır.

31 Mart İsyanı'ndan sonra dağılmış görünen muhalefet, 1911 yılında Hürriyet ve İtilaf adı altında birleşmiştir. Çok farklı eğilimlere sahip olmalarına rağmen muhalifleri birleştiren en önemli noktalar, İttihatçı karşıtlığı ve adem-i merkezîyetçi gelenek idi. İttihatçılar mecliste kendilerine karşı güçlü bir muhalefetin kurulduğunu gördükleri için, bir an önce seçimlere giderek muhalefeti hazırlıksız yakalamayı amaçlamış ve seçimlerde de elden geldiğince muhalif mebus seçilmesini engellemeye çalışmışlardır. 1912 yılında yapılan seçimlerde İttihatçılar stratejilerini başarı ile uygulamışlar ve çok az muhalif seçimleri kazanabilmişlerdir. Bu seçimlere en büyük tepki Arnavutlardan gelmiş ve yeni bir ayaklanma başlatmışlardır. Aralarında birçok Arnavut milletvekili ve aydınının bulunduğu muhalifler, adem-i merkezîyetçi amaçlarına ulaşmakta Arnavutları silahlı bir güç olarak kullanmışlardır. 1912 ayaklanmasının liderleri de, seçilemeyen Arnavut milletvekilleri idi. İsyân öylesine etkili idi ki, isyancılar Üsküp'ü ele geçirmişlerdi ve İttihatçıların merkezi olan Selanik'e yürümeye hazırlanıyorlardı. İsyancılar, meclisin feshini, seçimlerin

AYDINLANMA 1923

yenilenmesini ve Arnavutluk'a özerklik verilmesini talep ediyorlardı. İttihatçılar durumun kontrolden çıktığını anlayarak iktidardan çekilmek zorunda kaldılar. Üçüncü raundu "adem-i merkezîyetçiler" kazanmışlardı.

Balkan Savaşı'nın olumsuz etkileri ve yaşanan büyük başarısızlık Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı oldukça yıpratmıştı. 1913 yılında İttihatçılar "*Bab-ı Ali Baskını*" ile iktidarı yeniden ele geçirdiler. Dördüncü raundu İttihatçılar kazanmıştı.

I. Dünya Savaşı'na Almanların yanında girmeyi tercih eden İttihatçılar, savaşın kaybedilmesinden sonra kendi partilerini feshetmek ve liderleri de yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, bu ortamda kendisi için yeniden bir hayat alanı bulmuş ve iktidara gelmişti. Ancak bu iktidarını, Anadolu'ya kabul ettirmesi gerekiyordu. Ülke toprakları işgal edilmeye başlamış olmasına rağmen, Hürriyet ve İtilafçılar asıl düşman olarak İttihatçıları görmekteydi. İşgallere tepki gösteren Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerine ve Kuvayı Milliye hareketine karşıydılar. Fırka ve halife-padişah Vahidettin kaderlerini İngiltere'ye bağlamışlardı. İstanbul'da "*İngilizleri Sevenler Cemiyeti*"ni kurarak kendilerini İngilizlere beğendirmeye çalışmaktaydılar. Bir kısım aydın ise "*Wilson Prensipleri*" cemiyetini kurarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD) himayesini istemekteydi. Mustafa Kemal'in kurtuluş formülü ise açıktı: Siyasi, hukuki ve ekonomik tam bağımsızlık.

İstanbul'u işgal eden İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'ni yeniden yapılandırma iddiası ile ortaya Sevr Antlaşması'nı koymuşlardır. Sevr, İngiltere'nin daha 31 Mart İsyanı sırasında adem-i merkezîyetçilerden beklediğini, kendisi ile işbirliği yapmaya hevesli, adem-i merkezîyetçi gelenekten gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birlikte doğrudan uygulamaya koymak istediği bir proje idi. Bu proje ile İngiltere, Ortadoğu'yu da kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeyi amaçlamaktaydı. Buna göre, doğuda "*Büyük Ermenistan*", güneyde İngiltere'ye bağlı özerk bir "*Kürdistan*", batıda "*Büyük Yunanistan*", İngiltere'nin Kafkasya-Ortadoğu ve Boğazlar-Akdeniz'deki çıkarlarının korunmasında jandarma rolünü üstlenecekler, Osmanlı yönetimi de bunlarla uyumlu şekilde çalışacaktı. Arap bölgeleri ise İngiltere ve Fransa arasında paylaştırılmıştı.

İngiltere'nin bu Ortadoğu projesinin gerçekleşmesinde en büyük engel ise, **Mustafa Kemal** önderliğinde organize edilen Ulusal Kurtuluş Savaşı idi. İngiltere'nin bu projesinin kendi müttefikleri tarafından tam anlamıyla onaylandığını söylemek mümkün değildir. Zaten kısa süre sonra müttefikler arasındaki görüş ayrılıkları su yüzüne çıkmıştır. Önce İtalya, sonra da Fransa, İngiltere'nin Anadolu'daki politikalarına sırt dönmüşlerdir. Mustafa Kemal içerde ve dışarıda yürüttüğü başarılı politikaların sonucunda, Sevr'i geçersiz bir metin haline getirmiş ve Lozan Antlaşması ile Türkiye'nin tam bağımsızlığını ve ulusal sınırlarını kabul ettirmiştir. Yani beşinci raunt adem-i merkezîyetçiler için tam bir hayal kırıklığı olmuştur.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra dünyaya yeni bir düzen verme sevdasına kapılan ABD'nin özellikle Balkanlar, Ortadoğu ve Avrasya'ya yerleşme stratejisini uygulamaya koyduğu görülmektedir. Balkanlara Boşnakların ve Arnavutların hamisi iddiası ile yerleşerek Slavlara ve Avrupa Birliği'ne (AB) üstünlüğünü kabul ettirmeye çalışan ABD, Ortadoğu'ya yerleşirken de Kürtlerin hamisi rolünü üstlenmiş görünmektedir. "*Büyük Ortadoğu Projesi*"ni İngiltere ile beraber yürütmek üzere harekete geçen ABD, Ortadoğu'da İsrail-Kürt-Ermeni ittifakını oluşturmayı, Türkiye'yi de bu ittifakın parçası

AYDINLANMA 1923

haline getirmeyi planlamaktadır. Bu plan, İngiltere'nin 1920'lerdeki Ortadoğu projesi olan Sevr'in genişletilerek yeniden gündeme getirilmesi anlamına gelmektedir. AB'nin Türkiye'den beklentilerinin de benzer yönde olması dikkat çekicidir.

Son bir yıl içinde Lozan'ı yeniden tartışmaya açma ve hatta onu "hezimet" gibi gösterme çabası bu açıdan anlamlıdır. Evet, gericiler ve bölücüler için Lozan bir "hezimet"tir. Çünkü Lozan ile ulusal egemenliğe dayalı, tam bağımsız Türkiye, uluslararası alanda tanınmıştır. Türkiye, Fransız modelini örnek alarak, laik cumhuriyet ve merkezi yönetim anlayışını benimsemiştir. Bu konuda yapılması düşünülecek tüm değişiklikler, bu temel yapının ortadan kaldırılması amacına hizmet etme anlamına gelecektir. Bugün cumhuriyetin temel ilkelerine, Atatürk'e ve onun eserlerine kimlerin karşı olduğu veya saldırılarda bulunduğu, kimin ABD veya AB himayesi altına ne pahasına olursa olsun girmeyi savunduğu, kimlerin dinsel-muhafazakâr değerleri kullanarak ülkeyi çağdaş dünya değerlerinden uzaklaştırmaya çalıştığı, bütün olumsuz koşullara rağmen kimlerin cumhuriyeti ve onun tüm değerlerini korumak için ve bunları topluma anlatmaya çalışmak için elinden geleni yaptığı ve bu uğurda hayatlarını kaybettiğini kamuoyu sanırım takdir etmektedir.

Son dönemlerde ABD'nin ortaya attığı Büyük Ortadoğu Projesi ve hükümetin bu projeye olumlu yaklaşımı dikkate alındığında, adem-i merkezîyetçiliği esas aldığı ifade edilen "Yerel Yönetimler Yasa Tasarısı" ve "Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı" gibi çalışmaların ABD projesi ile uyumlu olması dikkati çekmektedir. Bu konuda basında genellikle tasarıları "büyük reformlar" olarak görme eğilimi ön planda ise de, bu tasarılarla amacın Türkiye'de "federasyon" sistemine adım atmak olduğunu ifade eden yaklaşımlar da bulunmaktadır⁴.

Türkiye'de federasyon konusunu gündeme getiren ilk siyasi lider **T. Özal** olmuştur. Yerel yönetimlere ağırlık verilmesi görüşünü savunan Özal, PKK terörünün tırmandığı bir dönemde Türkiye'nin federasyonu ve başkanlık sistemini tartışmaya açması gerektiğini ifade etmişti. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) yaptığı çalışmalar, Özal'ın bu yoldaki takipçisi olacaklarını göstermektedir. Yani şu anda mücadelenin altıncı raundu yaşanmaktadır. Sonucu ve onun getireceklerini-götüreceklerini zaman gösterecektir. Türkiye'deki tüm sağduyulu vatandaşların da bu konuda bir yol ayrımına geldiğini ve tercihini buna göre yapması gerektiğini görmesinin zamanı geldiğini düşünüyorum. Kişisel olarak Atatürk'ün gösterdiği çağdaşlaşma hedefinin, tam bağımsız ve üniter bir yapı ile ulus-devlet sürecinin başarılmasını ümit ediyorum.

KAYNAKLAR

1 Hanoğlu Ş, 1985. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902). İletişim Yayınları, İstanbul.

2 Akşin S, 1970. 31 Mart Olayı, Sevinç Matbaası, Ankara.

3 Akşin S, 1970. a. g. e., s.266.

4 Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı, Bir Adım Sonrası... Federalizm 2023 34: